تصحیح و نقد مقدّمهٔ کتاب نفحات الرّحمن فی تفسیر قرآن (از دکتر حسینعلی ترکمان)

عبدالحسین طالعی*

۱.مقدّمه

آیت الله شیخ محمّد نهاوندی (۱۲۹۱ـ۱۳۷۱ ق / ۱۲۵۲ـ۱۳۳۰ ش) از عالمان بزرگ سدهٔ چهاردهم، مجتهد، مفسّر، اصولی و فقیه است که در خاندانی دانش‌پرور زاده شد. پدرش آیت الله میرزا عبدالرحیم نهاوندی (۱۲۳۷ـ۱۳۰۴ ق) زادهٔ نهاوند بود و پس از گذراندن مقدّمات به نجف رفت و در محضر بزرگانی همچون شیخ انصاری و صاحب جواهر درس آموخت و سرانجام در سال ۱۲۸۹ به ایران بازگشت و به دعوت حاج مولا علی کنی در تهران اقامت گزید و تا پایان عمر در مدرسه مروی به تدریس اشتغال داشت.

برادرش میرزا محمّد حسن ـ فرزند ارشد میرزا عبدالرحیم شیرازی ـ از سامرا، به مشهد رفت و تا پایان عمر (سال ۱۳۲۹ ق) در آن دیار بود. شیخ محمّد پس از تکمیل مقدّمات در تهران و سطوح عالیه در نجف و پس از فوت برادرش به مشهد رفت و بیشتر عمر خود را در آنجا گذراند. آثاری در فقه و اصول و ریاضی نگاشت، ولی به

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

تفسیر نفحات الرّحمن شهرت یافت.

مؤلّف، این تفسیر را در اواخر عمر خود در طول چهار سال نگاشت؛ امّا در یک آتش سوزی ناگهانی، همراه با دیگر یادداشتهای ایشان، از بین رفت. نهاوندی با همّت عالی، یک بار دیگر در طول سه و نیم سال، به نگارش مجدد تفسیر، اهتمام ورزید که در طول سالهای ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۰ قمری در زمان حیات مؤلّف، در چهار مجلد رحلی به چاپ رسید. این چاپ تحت نظر مؤلّف و با تصحیح او انجام شد. در سالهای اخیر با تحقیق و تصحیح توسّط بنیاد بعثت انتشار یافت. مقدّمات این تفسیر، شامل چهل عنوان (چهل طُرفه) به علوم قرآنی پرداخته که حسینعلی ترکمانی در کتاب خود به آن می‌پردازد.

۲.معرّفی کلّی کتاب

کتاب "تصحیح و نقد مقدّمهٔ نفحات الرّحمن" دو بخش دارد:

بخش اوّل در پانزده فصل، مروری بر مقدّمات و متن تفسیر نفحات الرّحمن دارد که دربارهٔ آن به تفصیل سخن می‌گوییم.(ص ۱۳ـ۲۱۰)

بخش دوم (ص ۲۱۱ـ۴۳۲) متن کامل مقدّمه نفحات را با تحقیق، تصحیح و تعلیق آورده است.

پایان کتاب، فهارس و نمایه هاست، شامل: فهرست منابع، فهرست تفصیلی مطالب، فهرست اعلام، فهرست کتابها، فهرست مکانها، فهرست قبایل و فرقه‌ها و ایّام.

۳. فهرست کلّی بخش اوّل

باب اوّل: شناسایی مفسّر و کتاب نفحات الرّحمن فی تفسیر قرآن

فصل اوّل ـ شرح حال مفسّر

فصل دوم ـ ویژگیهای کلّی تفسیر نفحات الرّحمن در یک نگاه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

فصل سوم ـ ویژگی‌های مقدّمه نفحات الرّحمن

فصل چهارم ـ منابع تفسیری نفحات الرّحمن

فصل پنجم ـ کتاب‌شناسی تفسیر نفحات الرّحمن

باب دوم: تاریخ و حقّانیت در نفحات الرّحمن **فی تفسیر القرآن**

فصل ششم ـ بررسی تاریخ قرآن از نگاه نهاوندی

فصل هفتم ـ بررسی حقّانیت قرآن از نگاه نهاوندی

فصل هشتم ـ بررسی صفات و ویژگی‌های قرآن از نگاه نهاوندی

فصل نهم ـ بررسی آیه بودن بسمله از نگاه نهاوندی

باب سوم: تحقیق در برخی آرای تفسیری نفحات الرّحمن **فی تفیسر القرآن**

فصل دهم ـ گزارش پاره‌ای از آرای تفسیری نهاوندی

فصل یازدهم ـ تحقیق و گزارش امامت و ولایت در تفسیر نفحات الرّحمن

باب چهارم: روش تفسیری نفحات الرّحمن **فی تفسیر القرآن**

فصل دوازدهم ـ روش تفسیری نهاوندی

فصل سیزدهم ـ مناسبات سور در نفحات الرّحمن

فصل چهاردهم ـ اسباب نزول در نفحات الرّحمن

فصل پانزدهم ـ تفسیر مبهمات قرآن در نفحات الرّحمن

۴. فهرست چهل عنوان مقدمهٔ تفسیر

از ویژگیهای این کتاب، نگارش مقدّمه‌ای بس طولانی امّا مفید و منظّم و روایی است. در مقدّمه نفحات الرّحمن که تحت عنوان ۴۰ طُرفه، یا فصل، تنظیم شده مطالب زیر مورد بحث و تحقیق قرار گرفت.

طُرفهٔ اوّل) بحث پیرامون اعجاز قرآن با استناد به آیات و اظهار عجز اعراب و تأیید ادیبان.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

طُرفه دوم) تعریف کلامی معجزه، انواع معجزه، ابعاد اعجاز عقلی قرآن با استناد به روایات.

طُرفهٔ سوم) مقایسهٔ قرآن با تورات و انجیل و اثبات اعجاز قرآن به‌ویژه در اشتمال بر تعالیم ویژه و اشاره به علوم.

طُرفهٔ چهارم) کیفیت نزول قرآن، فلسفهٔ نزول بر بیت‌المعمور و یا قلب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله.

طُرفهٔ پنجم) جمع و تدوین قرآن در زمان حیات پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، مفهوم جمع، ادلّه جمع، اقدامات علی علیه‌السلام و دیگر صحابه، تحلیل و ردّ روایات جمع توسّط خلفا.

طُرفهٔ ششم) تحلیل ادّعای جمع قرآن در سه دورهٔ زمانی خلفا.

طُرفهٔ هفتم) توقیفی بودن نظم و ترتیب سوره‌های قرآن.

طُرفهٔ هشتم) ترتیب موجود در قرآن کریم غیر از ترتیب نزولی آن است.

طُرفهٔ نهم) اسامی و صفات قرآن و وجه تسمیه و توصیف آن.

طُرفهٔ دهم) اثبات عدم وقوع تحریف در قرآن، تحلیل دیدگاههای معارض، نقل قولهای فراوان از علما و دانشمندان طراز اوّل شیعه در اثبات تحریف ناپذیری قرآن.

طُرفهٔ یازدهم) تعداد سوره‌های قرآن و راز اختلاف در برخی شمارشها.

طُرفهٔ دوازدهم) توقیفی بودن نامگذاری سوره‌ها.

طُرفهٔ سیزدهم) دلیل نامگذاری سوره‌ها به: طوال، مِئین، مثانی، مفصّل و...

طُرفهٔ چهاردهم) فلسفه تقطیع قرآن به سوره‌های متنوّع و راز تفاوت سوره‌ها (از نظر کوتاهی و بلندی سوره‌ها).

طُرفهٔ پانزدهم) بسمله جزو تمام سوره‌های قرآن، جز سورهٔ توبه است.

طُرفهٔ شانزدهم) آیات قرآن مشتمل بر محکم و متشابه بوده و علم به متشابه مخصوص پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و امامان است.

طُرفهٔ هفدهم) فلسفه متشابه بودن برخی آیات و شمارش تعداد آیات متشابه.

طُرفهٔ هجدهم) مفهوم حروف مقطّعه و متشابه بودن آن.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

طُرفهٔ نوزدهم) تحقیق پیرامون تفسیر و تأویل، تفسیر و باطن قرآن، تعیین راسخان در علم و علم به تأویل، ادلّه مخالفان تفسیر قرآن، لزوم مراجعه به روایات تفسیری امامان در تفسیر قرآن.

طُرفهٔ بیستم) تحقیق پیرامون نسخ، امکان وقوع نسخ، معرّفی آیات ناسخ و منسوخ، انوان نسخ.

طُرفهٔ بیست و یکم) ابطال نظریّهٔ نسخ تلاوت که علمای عامّه آن را مطرح کرده‌اند.

طُرفهٔ بیست و دوم) ظاهر و باطن قرآن، و اثبات اینکه علوم و دانش پیامبرﷺ و امامان همگی از قرآن است.

طُرفهٔ بیست و سوم) در اثبات اینکه تمام قرآن در ارتباط با ولایت ائمهٔ اطهارعلیهم‌السلام نازل شده است (وجوب اطاعت، جایگاه موافقان و مخالفان).

طُرفهٔ بیست و چهارم) در ردّ این ادّعا که ظاهر آیات حجّت نیست، بلکه معانی باطنی آن مورد نظر شارع است.

طُرفهٔ بیست و پنجم) عدم حجّیت امارات شرعی در تفسیر آیات غیر احکام.

طُرفهٔ بیست و ششم) عدم تعارض و تناقض در آیات قرآن به همراه ذکر مواردی از تعارض ظاهری آیات و تحلیل آن.

طُرفهٔ بیست و هفتم) افضلیّت قرآن بر دیگر کتابهای آسمانی.

طُرفهٔ بیست و هشتم) افضلیّت آموزش و یادیگری قرآن نسبت به تمام اعمال دینی.

طُرفهٔ بیست و نهم) تحقیق پیرامون محافظت از قرآن به عنوان مهم‌ترین وظیفهٔ عبادی و تحلیل روایات وارده.

طُرفهٔ سی‌ام) ثواب تلاوت قرآن.

طُرفهٔ سی و یکم) آداب تلاوت قرآن.

طُرفهٔ سی و دوم) دعاها و ذکرهایی که خواندن آن پس از تلاوت آیات، مستحب

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

است.

طُرفهٔ سی و سوم) تحلیل این ادّعای عامّه که به فراموشی سپردن آیات و سوری که در حافظهٔ قاری است، گناه می‌باشد.

طُرفهٔ سی و چهارم) کراهت ختم قرآن در کمتر از سه روز به خاطر مغایرت با اصل تدبّر و تفکّر در آیات.

طُرفهٔ سی و پنجم) در اثبات اینکه ختم کنندهٔ قرآن، متسجاب الدعوه است.

طُرفهٔ سی و ششم) فضایل سوره‌ها نسبت به یکدیگر.

طُرفهٔ سی و هفتم) فضایل آیات نسبت به یکدیگر.

طُرفهٔ سی و هشتم) قرآن شامل آثار و خواصّ دنیوی و اخروی است.

طُرفهٔ سی و نهم) برخی سوره‌ها دارای خواص و مشخّصات ویژه‌ای در درمان بیماریهای روحی و جسمی است.

طُرفهٔ چهلم) خواص و آثار دنیوی برخی آیات.

۵. مروری بر مباحث باب اوّل کتاب

فصل اوّل ، به شرح حال مفسّر می‌پردازد(ص ۱۵ـ۲۸) که سطور پیشین این مقاله بر اساس آن نوشته شد.

فصل دوم، ویژگیهای کلّی این تفسیر را در یک نگاه مرور می‌کند، و غالباً یک یا دو شاهد برای نظر خود می‌آورد.(ص ۲۹۰ـ۴۴)

در این فصل، بیست و یک ویژگی مثبت و دوازده کاستی برای آن بر می‌شمرد. از جمله جنبه‌های مثبت تفسیر: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به روایت، اختصار در مباحث ادبی و نحوی، اجتناب از بحث وجوه قرائات، اهتمام به مسائل کلامی و اجتماعی و آیات‌الاحکام و امامت، توجّه به نظم آیات، رجوع به تفسیرهای اهل تسنّن (مانند فخررازی و بیضاوی و ابوالسعود)، توجّه به اسباب نزول، تحلیل روایات.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

نویسنده نکاتی را به عنوان کاستیهای این تفسیر بر می شمرد؛ از جمله: عدم ذکر منابع روایات، نقل ذهنی بعضی از آیات و روایات، فقدان بحثهای لغوی و عنوان‌بندی در مباحث و فهرست مطالب، عدم رعایت قواعد نگارش. مورد اخیر به آن سالها (حدود هشتاد سال پیش) بر می‌گردد و پاره‌ای دیگر را می توان به وضع خاصّ مؤلّف حمل کرد؛ یعنی نگارش مجدّد بعد از محو شدن کامل تنها نسخهٔ موجود که در این میان، احساس کهولت و نگرانی از ناتمام ماندن اثر، نوعی شتاب‌زدگی به کار می دهد. طبیعی است که در مرحلهٔ استنساخ برای چاپ سنگی نیز ـ با وجود تصحیحهای مکرّر ـ خطاهای چاپی روی دهد. در این موارد، بهتر است ناقد، خود را در جغرافیای ذهنی ـ محیطی مؤلّف قرار دهد، نه اینکه بر اساس وضع فعلی خود یا امکانات پیشرفته فعلی حروف زنی و تصحیح سخن گوید.

در فصل سوم، پس از بیان فهرست چهل عنوان مقدمهٔ نفحات الرّحمن، ابتدا به ویژگیهای مثبت و سپس به کاستیهای آن می پردازد.(ص ۴۵ـ۵۲)

از جمله ویژگی‌های مثبت مقدّمه:

توجّه به مضامین شیعی، پیگیری روایات از منابع شیعی، پرداختن به فضائل قرآن و وظایف قاری، اهتمام به ارتباط قرآن و امامان معصوم علیهم‌السلام، ضرورت تدبّر و تعقّل در قرآن، نقد و بررسی سخنان مفسّران مهم اهل تسنّن، استناد به منابع درجهٔ اوّل شیعی.

به نظر مؤلّف کتاب، یکی از مهم‌ترین امتیازات مقدّمهٔ تفسیر، آن است که پس از تألیف اصل تفسیر نوشته شده و لذا ناظر به تمام دیدگاههای تفسیری مؤلّف است. لذا از تنوّع خاصّی برخوردار است.

مؤلّف کتاب نکاتی را به عنوان کاستیهای ساختاری و محتوایی بر می شمرد؛ از جمله: لزوم تلخیص در عناوین فصول که بعضی از آنها را می توان در هم ادغام کرد؛ فقدان فهرست و مستندات و سند روایات؛ اشکالات نگارشی با ناکافی بودن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

مباحث؛ عدم استناد به منابع شیعی در طرفهٔ ۶ و ۷ (جمع و ترتیب سوره‌ها).

نگارندهٔ این سطور، تذکّری را که پیش از این گفته شد، در اینجا نیز به یاد می‌آورد: نگارش مجدّد کتاب در سنّ کهولت و بدون دستیار و امکانات، به‌علاوه ابتکاری بودن بعضی از مباحث. به‌هرحال، همواره باید در نظر داشت که در نگارش علمی هیچ‌گاه نمی‌توان آخرین گام را ادّعا کرد و هر کتابی که نوشته می‌شود، گامی است در راهی بلند که باید دیگران ادامه دهند.

فصل چهارم، منابع تفسیری نفحات الرّحمن را بیان می‌دارد که در آن، به قرآن، حدیث (پیامبر، امامان، صحابه و تابعین)، عقل و اجماع می‌پردازد.(ص ۵۳ـ۷۴) در همین فصل، بازتاب اندیشه‌های قرآن‌پژوهان سنّی در نفحات الرّحمن را می‌خوانیم(ص ۶۱ـ۶۸) که در چند شکل خود را نشان می‌دهد: نقل قول از آنها با پذیرش، نقل قول با نقّادی، اقتباس از آنها با ذکر مأخذ یا بدون آن، تضمین آنها و... در هر مورد، شواهدی ارائه شده است. در همین بحث، علّت تقدّم تلاشهای قرآنی دانشمندان سنّی بیان شده که قابل تأمّل است.(ص ۶۶)

در فصل پنجم، ۵۱ منبع از روی اصل آن استخراج شده است(ص ۷۵ـ۷۸) این منابع، کتب درجه اوّل شیعه و سنّی است که به ترتیب، کتابهای تفسیری، حدیثی، فقهی، اخلاقی، رجالی و کلامی را در بر می‌گیرد.

۶. مروری بر مباحث باب دوم کتاب

باب دوم، فصول ۶ تا ۹ را در بردارد.

فصل ششم، تاریخ قرآن را از نگاه نهاوندی بررسی می‌کند، در سه عنوان: نزول قرآن، جمع و تدوین قرآن در دو مرحله(ص ۸۱ـ۸۵)

فصل هفتم، به بررسی حقّانیّت قرآن از دیدگاه نهاوندی می‌پردازد(ص ۸۶ـ۹۸)، شامل عناوین: عدم تحریف قرآن (و ردّ نسبت تحریف به ثقةالاسلام کلینی)، اعجاز قرآن (و مسئله رابطه قرآن با دانشهای بشری).

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

فصل هشتم، دیدگاه نهاوندی را در مورد ویژگیها و صفات قرآن می‌کاود(ص ۹۹ـ۱۱۴) با عناوین: اسامی و صفات قرآن (برگرفته از آیات مختلف)، برتری قرآن بر تمام کتابهای آسمانی، فضیلت تلاوت قرآن، فضایل و خواصّ درمانی سور و آیات (شامل نقد نویسنده کتاب بر مباحث نفحات الرّحمن)، فضیلت آموزش قرآن (آموزش ظاهری و باطن قرآن، نه فقط ظاهر آن که ضمن آن، از مهجور ماندن کتاب خدا در زمان خود شکایت می‌کند).

فصل نهم، جزئیت بسمله (آیهٔ شریفهٔ بسم الله الرّحمن الرّحیم) در قرآن را از دیدگاه نهاوندی به بحث می‌نشیند. (ص ۱۱۵ـ۱۲۶) عناوین این فصل چنین است: حکمت شروع سوره‌ها با بسمله بر اساس روایات و توضیح آنها، توضیح بسمله (مفردات و ترکیب)، بررسی نظرات مذاهب اقالیم قبله در مورد احکام بسمله و...

۷. مرور مطالب باب سوم

باب سوم شامل فصل ۱۰ و ۱۱ کتاب است.

فصل دهم، پاره‌ای از آرای تفسیری نهاوندی را گزارش می‌کند.(ص ۱۲۹ـ۱۴۹) با عناوین: ارادهٔ خدا و اختیار انسان (بحث تفصیلی در نفی جبر)، بررسی مسئلهٔ ختم بر قلوب و نسبت آن با اختیار انسان (بحث قدرت و اختیار) نقش انگیزه‌ها در فصل انسان، وجوب امر به معروف و نهی از منکر، واجبات به عنوان الطاف الهی، اثبات صفات خدا از طریق آیات تکوینی، نصب امام کار خداست نه خلق، عدم برتری و حاکمیت کافران بر مؤمنان.

فصل یازدهم، مطالب مربوط به امامت و ولایت رادر متن تفسیر بررسی می‌کند(ص ۱۵۰ ـ ۱۷۷) این فصل را می‌توان به لحاظ موضوعی، زیر مجموعهٔ فصل پیشین دانست. ولی به دلیل فراوانی وگستردگی مباحث امامت در این تفسیر، یک فصل مستقل و نسبتاً مفصل به خود اختصاص داده است.

در این فصل، سه عنوان بررسی می‌شود: استنادات روایی به سنّت امامان،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

تحلیل اصل امامت در قرآن(به‌ویژه آیهٔ ابتلای ابراهیم = بقره (۲) / ۱۲۴)، تجلیل از اهل بیت رسول ﷺ و معرّفی شأن و عظمت آنان (به‌ویژه آیات مائده (۵) / ۵۵، مائده (۵) / ۶۷، آل عمران (۳) / ۶۱)، انحصار راسخون در علم به اهل بیت علیهم‌السلام، آیهٔ ﴿**مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتٰاب**﴾ مصادیق اولی الامر (پاسخ به اشکال فخر رازی).

۸. مرور مطالب باب چهارم

این باب، فصل ۱۲ تا ۱۵ را شامل می‌شود.

فصل دوازدهم، روش تفسیری نهاوندی رابیان می‌دارد (ص ۱۸۱ ـ ۱۹۳) با عناوین: شیوهٔ ترتیبی (با تفاوت حجم تفسیر در موارد مختلف)، روایات تفسیری، نظم سوره‌ها، توجّه به اسباب نزول، اجتناب از ورود به بحث قرائنات، تفسیر به دو زبان (فارسی و عربی)، طرح برداشتهای شخصی، تبیین و توضیح واژه‌ها، استنادات تفسیری (به مفسّران شیعه و سنّی)، طرح فضائل سوره‌ها.

فصل سیزدهم، به مناسبات سوره‌ها در نفحات الرّحمن اختصاص دارد (ص ۱۹۴ ـ ۱۹۸) به عنوان نمونه، تناسب بین سوره‌های حمد تا انعام را از دیدگاه نهاوندی بررسی می‌کند.

فصل چهاردهم، در مورد اسباب نزول در نفحات الرّحمن است (ص ۱۹۹ ـ ۲۰۱) به عنوان نمونه، سبب نزول آیه ۲۶۷ سوره بقره.

فصل پانزدهم، در باب تفسیر مبهمات قرآن در نفحات الرّحمن است (ص۲۰۲ ـ ۲۰۷) مؤلّف کتاب، ابتدا پیشینهٔ نگارش در باب مبهمات قرآن را در میان دانشمندان شیعه و سنّی می‌کاود. سپس به مبهمات چند آیه بر اساس نفحات الرّحمن می‌پردازد، از جمله: (بقره (۲) / ۲۸۵) (کسی که با حضرت ابراهیم علیه‌السلام مناظره کرد)،(آل‌عمران (۳) / ۷۲) (گروهی از اهل کتاب)، (مائده (۵) / ۱۱) (گروهی از کافران که نقشهٔ شومی در سر داشتند).

طبعاً این‌گونه مسائل بر مبنای روایی و نقلی حلّ می‌شود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

۹. مروری بر بخش دوم

مؤلّف کتاب، متن کامل مقدّمهٔ نفحات الرّحمن را بر اساس تنها نسخهٔ موجود(چاپ سنگی) تحقیق و تصحیح کرده است. در این تحقیق کارهای زیر انجام شده است:

تقویم نصّ، توضیح واژه‌ها، توضیح اعلام متن، اخراج مصادر (قرآن و حدیث و...)، آوردن متن کامل خبر در پاورقی، ویرایش متن. باید دانست که بعضی از این عناوین (طُرفه‌ها) حجمی بسیار کوتاه (کمتر از یک صفحه) دارد، مانند طُرفهٔ ۱۲ (بیان معنی سوره و توقیعی بودن آن)؛ چنانچه بعضی دیگر را به تفصیل بررسی کرده است، مانند طُرفهٔ ۱۶(محکم و متشابه)، طُرفهٔ ۱۹(تفسیر و تأویل)، طُرفهٔ ۲۲ (ظهر و بطن قرآن) و... که این گونه موارد، در حدّ یک مقاله یا رساله مستقل تواند بود.

تلاش مؤلّف کتاب در این بخش، بسیار ارزشمند و نمونه یک تحقیق موفق متن است.

۱۰. نمایه‌ها و فهارس

در باب نمونه‌ها و فهارس چند نکته گفتنی است:

۱) در فهرست منابع، بعضی از نامها به وجه غیر اشهر یا شکل غیر استاندارد آمده است.

مثلاً: ابن‌زین‌الدین، حسن‌بن علی، معالم الدین...(ص ۴۳۳)؛ بیّنات (ص ۴۳۴ که باید نام نویسنده مقاله سرشناس باشد نه نام نشریه).

۲) در همین فهرست، قرآن کریم در حرف، قاف آمده که معمولاً به دلیل قداست و ارزش، خارج از ترتیب الفبایی و در صدر فهرست یاد می‌شود.

۳) فهرست تفصیلی در آخر کتاب (ص ۴۴۱ ـ ۴۴۸). همراه با فهرست اجمالی در ابتدای کتاب (ص ۵ ـ۶) ترکیبی مناسب و جالب ارائه می‌کند که در کتابهایی با حجم زیاد، توصیه می‌شود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

۴) در فهرست کتابها، یکی از مداخل «کتب القیّمة» (ص ۴۷۱) آمده که خطاست. این مدخل بر اساس این جمله از پاورقی کتاب استخراج شده است: ابن‌فارس صاحب الکتب القیّمة منها معجم...(ص ۲۲۲)

۵) نمایهٔ آیات ـ دست کم آیات مورد بحث و بررسی در کتاب ـ بسیار بر فایده آن می‌افزاید.

۱۱. چند نکتهٔ دیگر

۱) ساختار این کتاب، به گونه‌ای است که در سطوح مختلف برای پژوهش و آموزش به کار می‌آید. بخش اوّل آن علاوه بر اینکه به صورت خودآموز قابل استفاده است، به عنوان درسی یا کمک درسی در سطوح کارشناسی و کارشناسی ارشد رشته‌های قرآن و حدیث مفید است؛ چنان‌که بخش دوم آن ـ متن عربی مقدّمهٔ نفحات الرّحمن ـ در سطوح بالاتر نیز مفید تواند بود.

۲) بخشی از اهمیّت و جایگاه این کتاب، از آن روست که به گونهٔ ساختارمند و استوار به علوم قرآنی می‌پردازد. از یک سو، کتاب نفحات الرّحمن به دست مجتهدی مسلّم، فقیهی اصولی و عالمی بزرگِ برخاسته از حوزهٔ دیر سال نجف نوشته شده، گرچه متأسّفانه گمنام مانده است. از سوی دیگر، پژوهش حاضر نیز با ساختار استوار دانشگاهی به کاوش در آن پرداخته است.

۳) کمبود کتاب در حوزهٔ علوم قرآنی با رویکرد شیعی، مشکلی است که دانشوران درد آشنا را می‌آزارد. پاره‌ای از آنان را از ارائهٔ این اندیشه باز می‌دارد، و پاره‌ای دیگر را به اندک کتابهای موجود ـ بعضاً غیر دقیق ـ می‌کشاند. پیامدهای این تصمیم‌ها بر کسی پوشیده نیست. گام استواری که با این کتاب برداشته شده، گرچه به گامهای بلند استوار دیگر نیاز دارد، ولی در حدّ خود قابل تقدیر و ارج‌گزاری است.

۴) پیشنهاد می‌شود منتخبی از مطالب این کتاب به شکل درسنامه‌ای در علوم

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]

قرآنی گزینش و تدوین شود، تا بهره‌گیری آموزشی آن بیشتر شود؛ باشد که دانشوران، گرد غربت و مهجوری را از سر و صورت این حقایق بزدایند.

۵) روشن است که نوع ورود و خروج علوم قرآنی با رویکرد شیعی، تفاوت اساسی با گونهٔ مشابه آن در آثار اهل تسنن دارد، چراکه درگونهٔ اول، منابع در حوزهٔ قرآن و عترت است؛ ولی گونهٔ دوم، قرآن به تنهایی یا حداکثر همراه با کلمات صحابه و تابعین و مفسّران. تفاوت ماهوی میان این دوگونه بر آشنایان راه مخفی نیست. سلف صالح، در چنین مواردی، کمر همّت می‌بستند و به فرهنگ سازی می‌اندیشیدند؛ چنان‌که محدّث خبیر قرن یازدهم، شیخ فخرالدین طریحی در برابر کتابی مانند النهایة، کتابی دیگر به نام مجمع‌البحرین می‌نویسد تا نیاز به تبیین مفردات را در فضایل ثقلین برآورد.

همان ضرورت، امروز در حوزهٔ علوم قرآنی مطرح است که باید رویکرد شیعی در برابر رویکرد اهل تسنّن و رویکرد غربی، به گونهٔ نظام مفید و ساختاریافته تبیین گردد.

توفیق نویسنده و ناشر را از خدای حکیم آرزومندیم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1390.9.33.10.1]